

AMBROŻY BOGUCKI (Rypin)

Ze studiów nad polskimi urzędnikami nadwornymi w XIII w.*

I. Grupy hierarchiczne urzędników nadwornych. II. Rola poszczególnych urzędników na dworze książęcym.

Niewiele uwagi poświęcili dotychczas historycy urzędnikom dworu książęcego w Polsce dzielnicowej. Podstawowa w tym zakresie jest nadal praca Joachima Lelewela¹. Nie ze wszystkimi poglądami tego wielkiego uczonego możemy się dziś zgodzić, wiele jego ustaleń ma jednak trwałą wartość. Niektóre słuszne tezy Lelewela zostały zupełnie zignorowane przez późniejszych historyków². Zdaniem Lelewela za pierwszych Piastów „niska dawniej usługa dworu stała się dostojnością wy-

* Wykaz skrótów: Biel. — M. Bielińska, *Kancelaria i dokumenty wielkopolskie XIII w.*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1967; CPH — *Czasopismo Prawno-Historyczne*; CS — *Codex diplomaticus Silesiae*, Breslau 1884-1892; DKM — *Dokumenty kujawskie i mazowieckie*; Gall — *Galli Anonymi Cronicae et gesta ducum sive principum polonorum*, wyd. K. Maleczyński, *Monumenta Poloniae Historica*, seria II, t. II; KKK — *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej*; KMP — *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*; Koch. — *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis* ed J. Kochanowski; KP — *Kodeks dyplomatyczny Polski*; KŚ — *Kodeks dyplomatyczny Śląska*, wyd. K. Maleczyński; KT — *Kodeks dyplomatyczny klasztoru tynieckiego*; KW — *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*; Lub. — *Kodeks dyplomatyczny księstwa mazowieckiego*, wyd. J. T. Lubomirski; Metr. Kor. — *Metryka koronna*; Mog. — *Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego*; Preus. UB — *Preussisches Urkundenbuch*; PU — *Pommersches Urkundenbuch*; Szach. Dob. — S. M. Szacherska, *Kancelaria Siemowita księcia dobrzyńskiego*, „*Studia Źródł.*”, t. 11 (1966); Szach. Kuj. — S. M. Szacherska, *Z dziejów kancelarii książąt kujawskich w XIII w.*, „*Studia Źródł.*”, t. 5 (1960); Trig. — *Triginta documenta ecclesiae cathedralis Plocensis*; UB Culm — *Urkundenbuch des Bistums Culm*; ZDM — *Zbiór dokumentów małopolskich*, wyd. S. Kuraś.

¹ J. Lelewel, *Dostojności i urzędy ziemskie i nadworne tudzież zaszczyty i tytuły*, w: *Polska, dzieje i rzeczy jej*, t. IV, Poznań 1856.

² Lelewel sądził, że polskim odpowiednikiem terminu comes był wyraz pan; na poparcie tej słusznej tezy nie zacytował jednak żadnego przekazu źródłowego (ibidem, s. 18, 92, 131). W czasie pisania mojej pracy o komesie nie znałem niestety dzieła Lelewela i dlatego zacytowałem tylko prace kilku współczesnych hi-

soką". W czasach późniejszych „książę w różnych posługach publicznych uciekając się do swoich dworskich, od dworskich odrywając ich posług stawiał im zastępców”; zastępców tych nazywa Lelewel poddostojnikami. Starszeństwo urzędów nie było dostatecznie ustalone, jednak wszyscy dostojnicy byli urzędnikami wyższymi niż wszyscy poddostojnicy. Spośród poddostojenstw w czasach późniejszych „podkomorstwo wyskoczyło naprzód”. Tez swoich Lelewel nie popiera przekazami źródłowymi, przytacza tylko listy świadków z kilku dokumentów³. Celem artykułu jest więc konfrontacja przedstawionych wyżej poglądów Lelewela ze źródłami.

W źródłach polskich XIII w. występuje siedmiu świeckich urzędników nadwornych, których nazwy zaczynają się od przedrostka *sub-*(*pod-*). Są to: *subagazo* (podkoni), *subcamerarius* (podkomorzy), *subdapifer* (podstoli), *subiudex* (podsedek), *subpincerna* (podczaszy), *subthesa urarius* (podskarbi) i *subvenator* (podłowczy). Urzędników tych z wyjątkiem podkomorzego nazywam za Lelewelem poddostojnikami. Podkomorzego nie zaliczam do poddostojników, ponieważ zajął on z biegiem czasu wyższą pozycję niż inni urzędnicy o nazwach z przedrostkiem *sub-*. Sześciu urzędników miało nazwy łacińskie, które tym tylko różniły się od nazw poddostojników, że pozbawione były przedrostka *sub-*. Byli to: *agazo* (konarski), *dapifer* (stolnik), *iudex curiae* (sędzia), *pincerna* (cześnik), *thesaurarius* (skarbnik), *venator* (łowczy). Tych sześciu urzędników nazywam umownie dostojnikami nadwornymi. W pracy niniejszej zajęto się głównie wymienionymi trzynastu urzędnikami.

W dalszych rozważaniach pominięto komornika (*camerarius*), którego nazwa podobna jest do wyrazu podkomorzy. Termin *camerarius* jest bardzo wieloznaczny, oznacza on dygnitarza, niższego urzędnika i służebnika. Zdaniem Z. Wojciechowskiego istniał w XIII w. na Śląsku odrębny urząd komornika, równy godności wojewody⁴. Pogląd ten nie był dotychczas kwestionowany w literaturze historycznej. W rzeczywistości termin *camerarius* jako określenie wyższego urzędnika w dokumentach dolnośląskich jest tylko synonimem terminu *palatinus*, kilkakrotnie bowiem z tytułem *camerarius* (*camerarius magnus*) występują osoby, które piastowały dowodnie w tym czasie urząd wojewody⁵. W żadnym dokumencie

starych, których zdaniem synonimem komesa był pan. Por. A. Bogucki, *Komesa w polskich źródłach średniowiecznych*, Warszawa—Poznań 1972, s. 10.

³ J. Lelewel, o.c., s. 6, 15, 21, 30, 31, 41.

⁴ Z. Wojciechowski, *Ustrój polityczny Śląska*, w: *Historia Śląska*, t. I, Kraków 1933, s. 591 n.

⁵ Teodor wojewoda krakowski 1231–1238 wymieniony jest w dokumencie Henryka Brodatego z 1232 r. z tytułem *camerarius Cracoviensis* jako pierwszy spośród świadków małopolskich, przed kasztelanem brzeskim (KMp II nr 406). Iko wojewoda legnicki 1252–1278 występuje w 1263 r. jako legnicki *camerarius magnus* (CS VII nr 1159, por. nr 782, 1034, 1091, 1184, 1278, 1281, 1571). Szymon Gallus jest wzmiankowany wielokrotnie jako wojewoda wrocławski w okresie od

dolnośląskim nie jest wymieniony wielki komornik w czasie, kiedy inna osoba była wojewodą danego księstwa. W kancelarii dolnośląskiej przyjęto termin *camerarius* jako określenie wojewody, prawdopodobnie na wzór Czech, gdzie wtedy wielki komornik był najwyższym urzędnikiem. Wątpliwe jest też istnienie odrębnego wyższego urzędu komornika księcia w Małopolsce. Spośród wymienianych przez F. Piekosińskiego pięciu komorników krakowskich w XIII w. czterech piastowało w tym samym czasie inne urzędy⁶. Dość często wyraz *camerarius* jest używany jako określenie urzędu podkomorzego.

Badania przeprowadzone zostały przede wszystkim na źródłach czterech wielkich dzielnic: Małopolski, Mazowsza, Polski środkowej⁷ i Wielkopolski. Wymieniając nazwy urzędów bez przydawki, mamy na myśli zawsze urzędników książąt; kiedy natomiast piszemy o urzędnikach książęcych, wtedy wyraźnie jest to zaznaczone.

I

Świadczenie dokumentów polskich w XIII w. są zwykle wymieniani bez podziału na grupy hierarchiczne, niekiedy jednak taki podział wy-

27 kwietnia 1276 r. do 26 września 1277 r., a w dokumentach z dnia 13 listopada 1276 r. i 1 grudnia 1276 r. nosi tytuł komornika (CS VII nr 1515, 1516, por. nr 1501, 1508, 1513, 1542, 1544, 1545). Tożsamość wojewody Szymona i komornika Szymona nie ulega wątpliwości, ponieważ na obu urzędach wymieniony jest on z przezwiskiem Gallicus i razem z bratem Eberhardem. Sulisław był w 1248 r. komornikiem głogowskim, a w 1251 r. wojewodą głogowskim (CS VII nr 668 a, 777). Jego następca Pietrek występuje w 1253 r. jako komornik głogowski, a w latach 1257 - 1265 jako wojewoda głogowski (CS VII nr 856, 970, 1009).

Gdyby teza Z. Wojciechowskiego była słuszna, spotykalibyśmy w źródłach wojewodów i komorników-dostojników urzędujących jednocześnie. Tymczasem wszyscy niewątpliwi komornicy-dostojnicy albo sami byli jednocześnie wojewodami, albo występowali w przerwach między okresami urzędowania wojewodów; jak np. Boguszek *summus camerarius* wrocławski wymieniony w 1252 r., w przerwie między ostatnią wzmianką o wojewodzie Stefanie w 1243 r., a pierwszą wzmianką o wojewodzie Michale w 1261 r. (CS VII nr 779, 780, por. nr 609, 1100). Podobnie Günter z Bibersteinu występuje jako komornik legnicki w 1247 r., przed pierwszą wzmianką o pierwszym znanym wojewodzie legnickim Iku (CS VII nr 662, 667). Nic natomiast nie wskazuje na wysoką rangę tych komorników, którzy są znani z okresów urzędowania wojewodów. Niektóre osoby noszące tytuł *camerarius* były dowodnie podkomorzymi, jak np. Stanisław w 1255 r., Wawrzyniec w 1272 r., Siodłostow w 1278 r. (CS VII nr 892, 988, 1385, 1545, 1567, 1572, 1577).

⁶ F. Piekosiński, *Rycerstwo polskie wieków średnich*, t. III, Kraków 1901, s. 515 i 516. Komornik Bogdasz był w latach 1228 - 1230 raczej niższym urzędnikiem. Teodor był wojewodą (przyp. 5). Piotr był w 1254 r. komornikiem książęcej. Wawrzyniec Strzeszkowic był w 1261 r. podkomorzym księcia, a w 1278 r. komornikiem książęcej. Zob. KMP II nr 395, 401; KP III nr 28 oraz zestawienie awansów nr 10.

⁷ Polską środkową nazywam Kujawy oraz ziemie: dobrzyńską, łączycką i sieradzką.

stępuje. Lista świadków dokumentu Leszka Czarnego z 1265 r. obejmuje następujące osoby: *Mystuyone cancellario nostro Gneznensi archidiacono, et baronibus nostris: Predvoyo Syradiensi castellano, Ubyslao iudice, Zandywoyo pincerna, Myroszlao agazone, ac officialibus curie nostre: Benedicto subiudice, Iacobo subdapifero, Nycolao subagazone et aliis multis* — —⁸. Urzędnicy świeccy są tu podzieleni na dwie grupy: niższą z nich stanowią *officiales curie*. Wyrażenie *barones nostri* obejmuje albo wszystkich urzędników, albo tylko urzędników grupy wyższej⁹. Dokument księcia śląskiego Henryka III z 1257 r. został wystawiony w obecności *comite Iohanne castellano de Recen, comite Michaela iudice, magistro Gozvinio, comite Sulizlao Rezek cum comite Michaela Daleboroviz et Andrea Hugoniz, qui procuratores huius negotii extiterunt; de servientibus vero Henzone filio Ylici, Symone, Egidio, Iucha, Pacozlao, Sdesizt, Stanislao subkamerario et aliis* — —¹⁰. W tym dokumencie grupa pierwsza występuje bez nazwy ogólnej, a grupa druga objęta jest określeniem *servientes*.

Kryterium podziału na urzędników wyższych i niższych stanowi w niektórych dokumentach z początku XIII w. tytuł *komesa*. Termin ten był wtedy tytułem ogólnym wyższych urzędników oraz możnowładców nie piastujących urzędów, a w ściślejszym znaczeniu nazwą urzędu kasztelana¹¹. W dokumencie Henryka Brodatego z 1209 r. świadkami jest 12 komesów, a wśród nich sędzia; nie mają zaś tego tytułu skarbnik i podkomorzy¹². W dokumencie Konrada mazowieckiego z 1228 r. występuje 8 świadków z tytułem *komesa*, m.in. sędzia, łowczy i konarski; pozbawieni tego tytułu są natomiast podkomorzy, podkoni i podczasy¹³. Duża liczba komesów w tych dokumentach pozwala na przypuszczenie, że z tytułem tym zostały wymienione wszystkie osoby, mające do niego prawo; a wobec tego urzędnicy nie nazwani komesami tytułu tego nie

⁸ KW I nr 417.

⁹ Por. A. Bogucki, Z badań nad terminologią źródeł polskich do połowy XIV wieku, „Studia Źródł.”, t. 19 (1974).

¹⁰ KW I nr 365.

¹¹ A. Bogucki, Komes, s. 26 n. W pracy tej na s. 28, przyp. 97, przez pomyłkę umieściłem cytaty z KW I nr 577.

¹² KŚ II nr 135: *comite Sobesslao castellano Wratislaviensi, comite Emmerrammo de Stregoni, comite Stephano de Wirbna, comite Iohanne tribuno, comite Iohanne de Wirbno et fratre eius Nicolao, comite Falcone et Stepphano fratre eius, Mirozlao comite, Petro Vlossati thesaurario, comite Sanda, comite Albrachto Barba iudice curie, comite Zdigrod, comite Miscizlao, comite Vincencio, item dominis* — — *capellanis nostris, item Slupone Domaslauez subca merario* — —.

¹³ Koch. nr 264; — — *comes Arnoldus palatinus Cuiduiensis, comes Zetheus iudex curie, Stephanus frater eius, comes Thomas castellanus Bresczk, comes Goluh, comes Andreas, comes Mauricius uenator, Albertus frater eius, comes Potrek agazo, comes Thomas, comes Kriuozudus, Grmizlaus frater eius, Iohannes subkamerarius, Albertus subagazo, Ziros subpincerna, Nicholaus, Cesim, Zitralek, Boguzlaus* — —.

mieli. Należy podkreślić, że w źródłach przed 1240 r. nie spotykamy skarbników, podkomorzonych i poddostojników z tytułem komesa.

W nielicznych dokumentach niektórzy urzędnicy mają tytuł komesa, a inni tytuł milesa. Komes był tytułem wyższym niż miles; w źródłach XIII w. wymienających rycerzy z obu tytułami, komesi zajmują zawsze wyższą pozycję społeczną niż milesi. W dokumencie mazowieckim z 1223 - 1224 r. tytuł komesa nosi wojewoda, a tytuł milesa skarbnik; trzeci świecki świadek, miles Lasota, jest niewątpliwie osobą identyczną z podkonim wspomnianym w 1218 r.¹⁴ W dokumencie Bolesława Wstydlwego z 1272 r. milesem nazwany jest podkomorzy Otto, chociaż wymieniony bezpośrednio przed nim kasztelan ma tytuł komesa¹⁵. W drugiej połowie XIII w. podkomorzowie dość często występują z tytułem komesa, m.in. mają ten tytuł w innych wzmiankach wspomniani podkomorzowie Stanisław i Otto¹⁶. W niektórych późniejszych dokumentach termin komes używany jest jednak w dawnym, ściślejszym znaczeniu. Jeszcze w dokumentach królewskich z XIV w. komesami nazwani są tylko wyżsi urzędnicy.

W przytoczonych sześciu dokumentach do urzędników wyższych zaliczeni są: cześnik (1 raz), konarski (2 razy), łowczy (1 raz) i sędzia (4 razy); do urzędników niższych zaś — skarbnik (2 razy), podkomorzy (4 razy) oraz poddostojnicy: podczasz (1 raz), podkoni (2 razy), podsędek (1 raz) i podstoli (1 raz). Określenie *officiales curie* w dokumencie z 1265 r. (1257) sugeruje, że rzeczywistą służbę na dworze książęcym pełnili urzędnicy niżsi¹⁷.

Sprawdzenie słuszności tych hipotez rozpoczniemy od ustalenia miejsca dostojników nadwornych, podkomorzonych i poddostojników w hierarchii urzędników książęcych. Zdaniem A. Wolfa podstawą ustalania starszeństwa urzędników mogą być tylko ich awanse¹⁸. Stosowanie tej metody w odniesieniu do wieku XIII napotyka jednak na duże trudności. W dokumentach spotykamy najczęściej tylko imiona urzędników i nazwy ich urzędów, bardzo rzadko przy imieniu znajduje się jakieś dodatkowe określenie (imię ojca, przewisko, nazwa wsi). Trudna jest identyfikacja

¹⁴ Koch. nr 228: *domino Michaele Cuiaviensi episcopo, comite Arnaldo Mazovie ac Cviaue palatino, domino Wenzelao sancti Michaelis preposito, milite Laurentio thesaurizario, milite Lassota*. Por. KP II nr 3(1218).

¹⁵ KKK I nr 69; *huius autem negotij promotor fuit comes Lassota castellanus de Sandech et per subcamerarium nostrum militem Otonem a nobis missum sepe dicta terra — — distincta coram vicinia — —*.

¹⁶ CS VII/2 nr 991(1257); KMP I nr 88(1275). Por. przyp. 10 i 15.

¹⁷ Por. przyp. 8.

¹⁸ A. Wolff, *Starszeństwo urzędów*, Warszawa 1928, s. 7; tenże, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370 - 1526*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1962, s. 57. System awansowania za podstawę ustalania hierarchii urzędów przyjmuje także A. Gąsiorowski, *Starszeństwo urzędów w Polsce późnośredniowiecznej*, „Roczn. Hist.”, R. 35 (1969), s. 34 n.

osób, często nie mamy pewności, czy osoba sprawująca jakiś urząd jest identyczna z osobą piastującą poprzednio inny urząd. Dlatego zastosowano dwa kryteria ustalania starszeństwa urzędów: kolejność na listach świadków i awanse urzędników. Żadne z tych kryteriów, zastosowane oddzielnie, nie daje pewności uzyskania prawidłowego wyniku: zgodność wyników badań przy zastosowaniu obu kryteriów — zdaniem autora — taką pewność już daje.

Kolejność na listach świadków w dokumentach czterech dzielnic (Małopolska, Mazowsze, Polska środkowa i Wielkopolska) przedstawia tabela 1. Pierwsza liczba w każdej kratce oznacza, w ilu dokumentach urzędnik w kolumnie pionowej jest wymieniony przed urzędnikiem w rubryce poziomej. Druga liczba informuje, ile razy urzędnik w rubryce poziomej jest wymieniony przed urzędnikiem w kolumnie pionowej. Jeżeli dwóch lub kilku przedstawicieli tego samego urzędu występuje na liście obok siebie, liczono ich razem jako jednego urzędnika. Jeżeli natomiast przedstawiciele tego samego urzędu oddzieleni są od siebie przez innego urzędnika, np. stolnik, podkomorzy, stolnik, wówczas przyjęto pierwszeństwo stolnika przed podkomorzym i podkomorzego przed stolnikiem. Jeżeli urzędnicy uszeregowani są według dzielnic, traktowano grupę urzędników każdej dzielnicy tak jak osobną listę świadków ¹⁹.

Tabela 1

Kolejność urzędników nadwornych na listach świadków w czterech dzielnicach w XIII w.

Nazwa urzędu	Wojewoda	Kasztelan	Cześnik	Konarski	Łowczy	Sędzia	Skarbnik	Stolnik	Podkomorzy
Skarbnik	60:1	64:4	29:4	2:7	14:6	41:6		12:5	16:33
Podkomorzy	108:0	137:15	52:2	6:1	21:5	77:2	33:16	22:2	—
Podczaszy	20:0	32:2	8:0	6:0	13:0	18:0	22:2	10:0	31:1
Podkoni	10:0	16:1	8:0	3:0	3:0	9:0	19:0	3:0	14:0
Podłowczy	3:0	3:0	6:0	—	3:0	4:0	2:0	—	2:1
Podsędek	32:0	43:3	14:2	2:2	9:4	28:0	22:4	13:2	26:5
Podskarbi	5:0	11:0	1:0	—	2:0	6:0	5:0	2:0	3:1
Podstoli	30:0	40:1	18:1	6:0	12:1	20:0	18:2	14:0	28:2

Na podstawie danych z tabeli 1 można wyciągnąć następujące wnioski. Wszyscy dostojnicy nadworni wyprzedzają przeważnie na listach świadków podkomorzego, a podkomorzy ma najczęściej pierwszeństwo

¹⁹ Tabelę 1 i 2 oraz inne zestawienia liczbowe opracowano na podstawie Biel., DKM, KKK I, KMP I - II, Koch., KP I - III, KT I, KW I - III, Lub., Mog., Preus. UB I/1, PU, Szach. Dob., Szach. Kuj., Trig., UB Culm I, ZDM I. Pominięto dokumenty uznane przez wydawców za fałszyfikaty.

przed podczaszym, podkonim, podsędkiem i podstolim. Pierwszeństwo podkomorzego przed podłowczym i podskarbibim można ustalić w sposób pośredni. Podkomorzy jest wymieniany zwykle przed podsędkiem, a ten ostatni przed podłowczym (5 : 0); podobnie podkomorzy wyprzedza podstolego, a podstoli podskarbiego (7 : 0). Każdy z dostojników nadwornych jest wymieniany zawsze przed poddostojnikiem o pokrewnej nazwie, a więc cześnik przed podczaszym, konarski przed podkonim itd.

Każdy z dostojników nadwornych wyprzedza w ogromnej większości dokumentów także wszystkich innych poddostojników. Jedyny wyjątek od tej reguły stanowi stosunek konarski — podsędek (2 : 2), jednak pierwszeństwo konarskiego przed podkomorzym, a podkomorzego przed podsędkiem prowadzi do uznania pierwszeństwa konarskiego przed podsędkiem. Reasumując trzeba stwierdzić, że w znacznej większości dokumentów przestrzegano następującej kolejności na listach świadków: 1) dostojnicy nadworni, 2) podkomorzy, 3) poddostojnicy.

Duża część poddostojników nie awansowała wyżej; większość poddostojników znanych ze źródeł czterech dzielnic w XIII w. nie występuje później z innymi tytułami urzędniczymi. Pozostali poddostojnicy awansowali najczęściej na urzędy skarbnika i podkomorzego, a skarbnicy i podkomorzowie obejmowali stanowiska cześnika, konarskiego, łowczego, sędziego, stolnika i inne. Poddostojnicy rzadko przechodzili na inne urzędy poddostojników, rzadko też awansowali bezpośrednio do godności dostojników nadwornych (poza skarbnikiem) oraz kasztelanów.

Przedstawimy teraz awanse poddostojników na skarbnika i podkomorzego oraz awanse skarbników i podkomorzonych na inne urzędy. Przy nazwach urzędów nadwornych nie wymieniamy ziemi, która w źródłach często nie jest określona. Przy dużej liczbie wzmianek wymieniamy w przypisie tylko dokumenty określające granicę chronologiczną.

Małopolska

1. Giedko podkomorzy 1220 - 1230, kasztelan sądecki 1249, 1255 (KP I nr 11, 35; KMp II nr 401, 445).
2. Wydzga podkomorzy 1234, kasztelan sądecki 1243 (KMp II nr 409; KMp I nr 26).
3. Piotr podkomorzy 1239, sędzia 1243 - 1255 (KMp II nr 417; KMp I nr 26; KKK I nr 43).
4. Tomasz skarbnik 1243 - 1257, konarski 1259 (KMp I nr 26; ZDM nr 1; KMp II nr 455).
5. Falisław podkomorzy 1249 - 1252, cześnik 1258, kasztelan sandomierski 1260 - 1262 (KP I nr 35, KKK I nr 42, 58, 59; KMp II nr 459; KMp I nr 60).
6. Sasin podkomorzy 1253 - 1258, kasztelan wiślicki 1275, kasztelan sandomierski 1277, wojewoda krakowski 1278 - 1279 (KKK I nr 39, 58, 85; KMp I nr 88, 93; Mog. nr 34).
7. Dobiesław podkomorzy 1255, kasztelan zawichojski 1256, kasztelan chrzanowski 1258, kasztelan wiślicki 1271 (KMp II nr 448; KP III nr 33; KT nr 21; KW I nr 611).

8. Piotr podłowczy 1255, skarbnik 1261 - 1266 (KKK I nr 43; KP III nr 38; KMp I nr 71).

9. Pełka podkomorzy 1257 - 1258, kasztelan czechowski 1263, stolnik 1272, cześnik 1275 - 1278, kasztelan sandomierski 1278 - 1280 (ZDM I nr 1; KKK I nr 59; KMp I nr 82, 88, 94, 96; KMp II nr 487).

10. Wawrzyniec Strzeszkowic podstoli 1258 - 1260, podkomorzy 1261 - 1268, łowczy 1269 - 1272, stolnik 1273 - 1276, komornik księżnej 1278 - 1279, sędzia 1285 - 1290 (KKK I nr 58, 62, 83; KP III nr 37; KMp I nr 77, 78; KP I nr 53, 96, 119; KMp II nr 479, 482; ZDM I nr 10).

11. Otto podkoni 1260, podkomorzy 1262 - 1278, cześnik 1280 - 1282, wojewoda sandomierski 1284 - 1285 i od 1291 (KP III nr 37, KKK I nr 63 i 85; KMp I nr 94, 115; KMp II nr 490, 497, 538; KT I nr 30; KW I nr 560; KP I nr 78).

12. Zegota podkomorzy 1261 - 1264, cześnik 1271, sędzia 1277 - 1278, kasztelan lubelski 1280 - 1281, wojewoda krakowski 1289, kasztelan krakowski od 1289 (KP III nr 38, 53; KMp II nr 472, 490, 514; KW I nr 611).

13. Skarbimir podkomorzy 1268 - 1271, konarski 1273 (Mog. nr 31, 32; KP III nr 44).

14. Mikoł podstoli 1269, podkomorzy 1275 (KMp I nr 78, 88).

15. Dobiesław podsędek 1272 - 1273, skarbnik 1282 - 1285 (KMp I nr 82; Mog. nr 32; KT nr 30; KW I nr 560).

16. Jan Łyko podsędek 1274, skarbnik księżnej 1276 - 1278 (KMp II nr 626; KMp I nr 92, 96).

17. Mikołaj podczaszy 1276, skarbnik 1279 - 1290 (KMp II nr 482; KP I nr 62; KW II nr 650).

18. Wojsław skarbnik 1276 - 1278, podkomorzy 1278 - 1285 (Mog. nr 33, 34; KP III nr 53; KKK I nr 80, 81; KW I nr 560).

Mazowsze

19. Lasota podkoni mazowiecki 1218, skarbnik łączycki 1236 - 1238, cześnik łączycki 1239 - 1246 (KP II nr 3, 20; DMK s. 123 nr 10; Lub. nr 14; KW I nr 597).

20. Wawrzyniec podkomorzy 1218, skarbnik 1220 - 1224 (KP II nr 3; Koch. nr 205, 228).

21. Domawujec podskarbi mazowiecki 1222, skarbnik mazowiecki 1227 - 1231, podskarbi łączycki 1238, skarbnik łączycki 1239 - 1247 (Koch. nr 211, 244; KW I nr 132, 211, 267).

22. Barta podkomorzy mazowiecki 1228 i 1237, skarbnik sandomierski (Bolesława Konradowica) 1232, skarbnik mazowiecki 1238 (Koch. nr 266 i 364; KMp II nr 403; KW I nr 211).

23. Piotr podkomorzy 1238 - 1239, skarbnik 1243 - 1247, konarski 1254 (Koch. nr 377, 389; DKM s. 292 nr 8 i 155 nr 8; Lub. nr 23).

24. Domas skarbnik 1249 - 1254, stolnik 1256 (Lub. nr 17, 22, 25).

25. Strachota (Strambota) podłowczy 1256, podkomorzy 1261 (KP I nr 45; KP II nr 83).

26. Jan skarbnik 1280, cześnik 1288 - 1297 (Lub. nr 32, 39; KP I nr 70; KW II nr 765, 766).

27. Krystyn podczaszy 1293, podkomorzy 1298 - 1299 (Lub. nr 40, 43, 44; DKM s. 166 nr 23).

28. Andrzej podkomorzy 1295, chorąży 1297 (Lub. nr 41, 42).

Polska środkowa

29. Mikołaj podkomorzy 1231 — 18 IX 1241, stolnik 10 XI 1241 (Koch. nr 307, 416; KP I nr 29).

30. Urban podkomorzy 1236, konarski 1243 - 1246, kasztelan łączycy 1248 - 1254 (KP II nr 20, 34, 63; KW I nr 597; DKM s. 295 nr 11).
31. Gerard podskarbi 1238, skarbnik 1241 (KW I nr 211, 228).
32. Florian podczaszy 1241 - 1242, skarbnik 1248 - 1252 (KP I nr 29; KMP II nr 421; DKM s. 184 nr 12; KP II nr 52).
33. Biezdrew podczaszy 1241, podkomorzy 1246 (KW I nr 228; DKM s. 121 n., nr 8, s. 124 n. nr 11).
34. Przybysław podkoni 1247 - 1250, skarbnik 1266 - 1275 (DKM s. 183 nr 11, s. 205 n. nr 35; KP III nr 27; KP I nr 56).
35. Ubysław podczaszy 1248, skarbnik 1252, sędzia 1262 - 1265 (DKM s. 184 nr 12; Metr. Kor. 42, 282; KP II nr 33, 87, 454; KW I nr 417).
36. Wilk podczaszy 1255, podkomorzy 1256, wojewoda brzeski 1267 - 1287 (KP II nr 64, 69, 102, 117; DKM s. 212 nr 37 i s. 221 nr 48).
37. Dzierżykraj podkoni 1256, podkomorzy 1261, sędzia 1274 (KP I nr 49; KP II nr 69 i 458).
38. Bernard podstoli 1261, skarbnik 1276 (KP I nr 49; KP II nr 106).
39. Paweł skarbnik 1264 - 1265, sędzia 1273, cześnik 1276 - 1285, kasztelan rozpierski 1286 (KP II nr 87, 98, 125, 126, 128; KP I nr 51; DKM s. 217 nr 42).
40. Maciej podkomorzy 1265, sędzia 1279, kasztelan sieradzki 1286 (KP I nr 51, 61; KP II nr 128).
41. Mikołaj podkoni 1265, podkomorzy 1276 (KW I nr 417; DKM s. 217 nr 42).
42. Albert podstoli kujawski 1266, skarbnik kujawski 1282 - 1293 (DKM s. 205 n. nr 35; KP II nr 117; KW II nr 708).
43. Florian podkomorzy 1271, chorąży 1284 (KW I nr 614; DKM s. 141 n.).
44. Bystrycz podstoli 1274, skarbnik 1287 (KP II nr 458; KW I nr 581).
45. Albert skarbnik sieradzki 1279 - 1285, łowczy sieradzki 1286 (KP I nr 60, 61; KP II nr 125, 126; KKK I nr 88).
46. Albert podkomorzy kujawski 1287, cześnik 1292 (KW I nr 581; KP II nr 101).
47. Bartosz podsędek 1287, skarbnik 1296 - 1299 (DKM s. 221 nr 48, s. 231 n. nr 58, s. 234 nr 61).
48. Chebda podkomorzy 1292 - 1293, stolnik 1295 (KP I nr 79; KW II nr 708; KP II nr 153, 154).

Wielkopolska

49. Bożęta podczaszy 1233, podkomorzy 1247, stolnik 1250 - 1252, kasztelan zbąszyński 1261, sędzia 1266 (KW I nr 152, 261, 288, 303, 390, 606).
50. Beniamin podkomorzy 1243 - 1249, kasztelan radziński 1256, kasztelan przemęcki 1257 - 1261, kasztelan międzyrzecki 1269, wojewoda poznański 1274 - 1289, kasztelan i sędzia gnieźnieński 1290 - 1292, ponownie wojewoda poznański 1294 - 1296 (KW I nr 240, 277, 333, 360, 392, 609; Biel. nr 8; KW II nr 639, 649, 689, 713, 746).
51. Bogufał podkomorzy 1253, łowczy 1266 (KW I nr 316; Biel. nr 4).
52. Andrzej podstoli 1256, podkomorzy 1257 - 1259, kasztelan nakielski 1278 (KW I nr 333, 346, 378, 482).
53. Wincenty podkomorzy 1257 - 1258, cześnik 1272, kasztelan santocki 1278 - 1281 (KW I nr 364, 368, 449, 475; KW III nr 2032).
54. Mikołaj Przedpełkowic podkomorzy 1260 - 1268, łowczy 1275, sędzia 1277 - 1284, wojewoda kaliski 1285 - 1305 (KW I nr 384, 430, 435, 458, 464, 474, 550, 553, 562).
55. Sykstus podkomorzy 1263, łowczy 1264, stolnik 1265, kasztelan rudzki 1268 - 1270 (DKM s. 354 n. nr 6, KW I nr 411, 413, 435, 460).

56. Roszek podkomorzy 1266 - 1271, łowczy od 1284 (KW I nr 606, 611, 537, 811).

57. Bogusław Domaradowic podczaszy 1268, podkomorzy 1277 - 1294 i kasztelan ujski 1230 - 1294, sędzia od 1295 (KW I nr 435, 464, 495, 584; KW II nr 726, 732).

58. Wojciech Krzczonowic podkomorzy 1275, kasztelan zbąszyński 1276 i 1286 - 1294, ponownie podkomorzy 1283 - 1285 i 1295, sędzia 1303 (KW I nr 458, 461, 528, 555, 568; KW II nr 726, 730, 868).

59. Sędziwoj Jankowic podkomorzy 1276 - 1299, kasztelan rudzki 1284 - 1294, kasztelan poznański 1298 - 1301, wojewoda poznański od 1301 (KW I nr 460, 535; KW II nr 721, 774, 828).

60. Mirosław Przedpełkowic podczaszy 1282, podkomorzy 1288, kasztelan bniński 1290 - 1316 (KW I nr 504; KW II nr 631, 660, 718, 728; KP I nr 71).

61. Ożjasz podczaszy 1288, skarbnik 1292 - 1296 (KW II nr 629, 691, 753).

W zestawieniu występuje następująca liczba awansów (bezpośrednich i pośrednich) z jednego urzędu na drugi:

1) awanse na podkomorzego: podczaszy — 6, podkoni — 3, podłowczy — 1, podstoli — 3,

2) awanse na skarbnika: podczaszy — 4, podkoni, — 2, podłowczy — 1, podsędek — 3, podskarbi — 2, podstoli — 3,

3) awanse podkomorzego: chorąży — 2, cześnik — 6, konarski — 3, łowczy — 5, sędzia — 10, stolnik — 6,

4) awanse skarbnika: cześnik — 3, konarski — 2, łowczy — 1, sędzia — 2, stolnik — 1.

Nie spotykamy w źródłach czterech dzielnic awansów podsędka i podskarbiego na podkomorzego. Pierwszeństwo podkomorzego przed podskarbisem można stwierdzić w sposób pośredni: podskarbi awansował na podczaszego²⁰, a podczaszy na podkomorzego. Za wyższością podkomorzego nad podsędkiem przemawia kolejność na listach świadków (por. tab. 1), dochodzenie podkomorzego do wyższych godności²¹, a także znacznie częstszy awans poddostojników na podkomorzego niż na podsędka²².

Wyniki badań starszeństwa urzędów na podstawie awansów są prawie całkowicie zgodne z ustaleniami dotyczącymi kolejności urzędników na listach świadków. Wyjaśnienia wymaga tylko stosunek hierarchiczny konarskiego i skarbnika oraz skarbnika i podkomorzego. Na listach świadków konarski przeważnie wymieniany jest za skarbnikiem. O pierwszeń-

²⁰ Abraham podskarbi 1218, podczaszy 1220 - 12221 (maz.); por. Kcch nr 200, 205, 206, 209, 210. Jan podskarbi 1248, podczaszy 1250 - 1252 (Kuj.); por. DKM s. 184 nr 12, KP II nr 44 i 52.

²¹ Do godności wojewody doszło siedmiu podkomorzycy; por. zestawienie awansów nr 6, 11, 12, 36, 50, 54, 59. Spośród podsędków żaden nie osiągnął tej rangi.

²² Na podkomorzego awansowało 13 poddostojników, a na podsędka tylko dwóch: Bogusław podstoli mazowiecki 1220 - 1221, podsędek łączycy 1238 - 1242 (por. Koch. nr 206 i 210, DKM s. 123 nr 10, KMP II nr 421) oraz Jakub podstoli brzeski 1275 - 1288, podsędek brzeski 1292 - 1293 (por. KP I nr 56, KW II nr 627 i 707, KP II nr 142).

stwie konarskiego świadczą jednak awanse: urząd ten obejmuje nie tylko skarbnik i podkomorzy²³, lecz także łowczy²⁴. Ponadto w dwóch dokumentach konarski wyraźnie zaliczony jest do wyższych urzędników, natomiast skarbnik traktowany jest w niektórych źródłach jako urzędnik niższej kategorii²⁵. Konarski występuje na listach świadków kilkakrotnie przed sędzią²⁶, stolnikiem²⁷ i łowczym²⁸.

Stosunek hierarchiczny skarbnika i podkomorzego zmienił się w XIII w. Przez większą część tego stulecia pierwszeństwo miał skarbnik. Jest ono szczególnie wyraźne na Mazowszu i w Polsce środkowej; w dokumentach tych dzielnic prawie zawsze w XIII w. skarbnik wyprzedza podkomorzego (25 : 2)²⁹; ze źródeł mazowieckich dowiadujemy się ponadto o trzykrotnym awansie podkomorzego na skarbnika³⁰. W Małopolsce kolejność obu urzędników na listach świadków jest chwiejna, do 1284 r. jednak częściej pierwsze miejsce zajmuje skarbnik (8 : 5)³¹. W Wielkopolsce skarbnik występuje bardzo rzadko, nie spotyka się on nigdy z podkomorzym na wspólnej liście świadków, brak też awansów z jednego urzędu na drugi. Znaczenie skarbnika w niektórych dzielnicach wzrosło około połowy XIII w.; wyprzedza on wtedy niekiedy na listach świadków wyższych urzędników nadwornych (por. tab. 1)³². Pod koniec XIII w. podkomorzy w Małopolsce wyprzedza skarbnika. Od 1285 r. na listach świadków tej dzielnicy pierwszeństwo ma zawsze podkomorzy (9 : 0)³³; skarbnik awansuje też wtedy na podkomorzego³⁴. Większe znaczenie uzyskuje podkomorzy przy końcu XIII w. także w Wielkopolsce, gdzie piastuje on niekiedy jednocześnie urząd kasztelana³⁵. Zdaje się, że

²³ Por. zestawienie awansów nr 4; 13, 23, 30.

²⁴ Śmił łowczy krakowski 1242, konarski krakowski 1250; por. KMp II nr 419 i 421, KKK I nr 30.

²⁵ Por. przyp. 8, 12, 13, 14.

²⁶ DKM s. 291 n. nr 7; KW I nr 229 i 597.

²⁷ KP II nr 34; Lub. nr 23; KMp I nr 62.

²⁸ Mog. nr 6, 32; KW I nr 147, 597; KMp I nr 100; KMp II nr 389.

²⁹ Por. przyp. 19.

³⁰ Por. zestawienie awansów nr 20, 22, 23.

³¹ Por. przyp. 19.

³² Prawie wszystkie dokumenty, w których skarbnik jest wymieniony przed cześnikiem, sędzią i stolnikiem, zostały wystawione przez książąt Mazowsza i Polski środkowej w latach 1241 - 1260; por. DKM s. 183 nr 11, s. 158 nr 12; Koch. nr 433; KP II nr 34; KW I nr 597; Lub. nr 15, 23, 27. Mimo to także w tym okresie w dokumentach obu dzielnic cześnik, stolnik i sędzia częściej ma pierwszeństwo na liście świadków przed skarbnikiem, niż skarbnik przed nimi. Według fałszyfikatu z 1253 r. skarbnik kujawski Mikołaj miał 6 wsi; por. KP I nr 12. Przeważy jednak skarbnicy raczej nie należeli do możnowładztwa. Świadczy o tym fakt, że żaden z nich nie doszedł do godności wojewody ani kasztelana większego.

³³ Por. przyp. 19.

³⁴ Por. zestawienie awansów nr 18.

³⁵ Por. ibidem nr 57 i 59.

także w Polsce środkowej przy końcu XIII w. podkomorzy zdobył przewagę nad skarbnikiem; w ostatnim dokumencie kujawskim, w którym obaj się spotykają, pierwszeństwo ma już podkomorzy³⁶. Był to początek jego kariery; w następnych wiekach podkomorzy doszedł do pierwszego miejsca wśród urzędników ziemskich.

Na podstawie list świadków, awansów i innych danych podzielić można umownie urzędników nadwornych na trzy grupy hierarchiczne. Do pierwszej z nich zaliczamy cześnika, konarskiego, łowczego, sędziego i stolnika; do drugiej skarbnika i podkomorzego; do trzeciej wszystkich poddostojników. Hierarchia ta jest zgodna z podziałem urzędników na grupy w niektórych dokumentach; urzędnicy grupy pierwszej stanowią w nich wyższą kategorię w porównaniu z urzędnikami grupy drugiej i trzeciej³⁷. Do grupy pierwszej zaliczyć należy również chorążego, a być może także miecznika. Obaj na listach świadków zajmowali zwykle miejsca przed poddostojnikami, niekiedy przed niektórymi dostojnikami nadwornymi³⁸, a wyjątkowo tylko wśród poddostojników³⁹. Na urząd chorążego prawdopodobnie awansowali: podkomorzy i konarski⁴⁰. Pierwsze miejsca wśród wyższych urzędników nadwornych zajmowali sędzia i cześnik⁴¹. Ustalenie dokładniejszego starszeństwa urzędów wykracza poza ramy tej pracy.

W późniejszym średniowieczu najbardziej zbliżone do przedstawionej tu hierarchii urzędów w XIII w. było starszeństwo urzędów ziemskich na Mazowszu. Według A. Wolffa kolejność urzędów w tej dzielnicy w latach 1375 - 1525 była następująca: cześnik, sędzia, chorąży, podkomorzy, stolnik, łowczy, skarbnik, podsędek, wojski, podczaszy, podstoli⁴². Główna różnica między obu hierarchiami polega na tym, że podkomorzy zaj-

³⁶ KW II nr 708 (1293).

³⁷ Por. przyp. 8, 10, 12 - 15.

³⁸ Chorąży: KW I nr 136 (1232), KP I nr 23 (1233), KMP II nr 409 (1234), KW I nr 595 (1239), DKM s. 290 nr 5 (1239), KW I nr 260 (1247), KMP II nr 431 (1250), KMP II nr 448 (1255), DKM s. 205 nr 35 (1266), KMP I nr 100 (1281), DKM s. 141 n. (1284), KP II nr 171 (1299); Miecznik: KŚ III nr 313 (1226), KMP II nr 409 (1234), KMP II nr 431 (1250), KP II nr 63 (1254), KMP II nr 482 (1276).

³⁹ Chorąży: KP I nr 45 (1256).

⁴⁰ Fał konarski brzeski 1288, chorąży łączycki 1299, por. KW II nr 627, KP II nr 179. Por. zestawienie awansów nr 28 i 43.

⁴¹ Tezę tę zamierzam uzasadnić w innej pracy. Za pierwszeństwem sędziego i cześnika przemawia kariera niektórych urzędników wymienionych w zestawieniu awansów. Na sędziego awansowali: stolnik (nr 10 i 49) i łowczy (nr 10 i 54). Na cześnika awansował stolnik (nr 9), a na stolnika łowczy (nr 10 i 55).

⁴² A. Wolff, *Starszeństwo*, s. 20, tenże, *Studia nad urzędnikami*, s. 57. Hierarchia urzędników ziemskich w innych dzielnicach bardziej się różniła od hierarchii urzędników w XIII w.; por. A. Gąsiorowski, *Starszeństwo*, s. 33 - 56; Z. Kaczmarczyk, *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, t. 1, Poznań 1939, s. 105 n.; T. Piotrowski, *Dostojnicy województwa łączyckiego za pierwszych Jagiellonów*, Warszawa 1935.

mował w XV w. nieco wyższe miejsce niż w XIII w. Zdaniem niektórych badaczy Mazowsze było bardziej konserwatywne od innych dzielnic Polski⁴³ i dlatego zapewne dłużej przetrwała tu dawna hierarchia urzędów.

II

Ogromna większość wzmianek o urzędnikach znajduje się na listach świadków dokumentów książęcych. Listy te kończą się często słowami: *et multis aliis* — —. Znaczy to, że nie wszyscy świadkowie zostali wymienieni w dokumencie. Jeżeli przy wystawianiu dyplomu była obecna większa liczba urzędników, to oczywiście zapisywano przede wszystkim imiona urzędników wyższych, a pomijano niższych. Brak wzmianki o urzędniku wyższym od wymienionych na liście świadków oznacza — zdaniem autora — jego nieobecność przy osobie księcia w czasie wystawiania dokumentu. Natomiast pominięcie urzędnika niższego od zapisanych na liście do wniosku takiego nie upoważnia; mógł on być obecny, ale został objęty wyrażeniem *et multi alii*. Znacznie większa liczba wzmianek o urzędniku niższym niż o urzędniku wyższym w dużej liczbie dokumentów jakiejś dzielnicy, wystawionych w ciągu dłuższego czasu, świadczy o częstszej obecności urzędnika niższego na dworze książęcym. Im większa będzie różnica między rangami obu urzędników i między liczbami wzmianek o nich na listach świadków, tym wniosek taki będzie bardziej prawdopodobny.

Do urzędników najczęściej wymienianych należy podkomorzy. Występuje on w dokumentach wszystkich czterech dzielnic znacznie częściej niż niektórzy wyżsi od niego dostojnicy, jak np. cześnik, konarski, łowczy i stolnik (por. tab. 2)⁴⁴. W dokumentach Mszczuja II księcia Pomorza Gdańskiego spotykamy podkomorzego 81 razy, cześnika 20 razy, łowczego 2 razy, sędziego 8 razy, stolnika 12 razy⁴⁵. Duża jest także liczba wzmianek o skarbniku; spośród urzędników nadwornych zajmuje on pod tym względem na Mazowszu pierwsze miejsce, w Polsce środkowej drugie miejsce za sędzią, w źródłach małopolskich spotykamy go częściej, niż konarskiego, łowczego i stolnika. Natomiast w Wielkopolsce skarbnik należy do najrzadziej wymienianych urzędników. Na podstawie przytoczonych danych dochodzimy do wniosku, że podkomorzy i skarbnik częściej przebywali przy osobie księcia niż kilku wyższych od nich dostojników; pierwszy we wszystkich dzielnicach, a drugi tylko w niektórych.

⁴³ K. Tymieniecki, *Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich*, Warszawa 1921, s. 98; S. Russocki, *Region mazowiecki w Polsce średniowiecznej*, „Przegl. Hist.” t. 54 (1963), z. 3, s. 410.

⁴⁴ Por. przyp. 19.

⁴⁵ Obliczono na podstawie PU.

Na szczególną uwagę zasługują listy świadków w dokumentach Kazimierza I księcia kujawskiego i łęczyckiego. Poszczególni urzędnicy nadworni Kazimierza byli świadkami w następującej liczbie jego dokumen-

Tabela 2

Wzmianki o niektórych urzędnikach w dokumentach XIII w.

Nazwa urzędu	Liczba dokumentów, w których występują poszczególni urzędnicy				
	Małopolska	Mazowsze	Polska środkowa	Wielkopolska	Razem
1	2	3	4	5	6
Wojewoda (<i>palatinus</i>)	186	35	86	178	453
Kasztelan (<i>castellanus</i>)	198	29	85	298	589
Cześnik (<i>pincerna</i>)	48	20	22	68	155
Podczaszy (<i>subpincerna</i>)	20	18	25	12	75
Konarski (<i>agazo</i>)	12	3	10	4	29
Podkoni (<i>subagazo</i>)	9	14	11	3	37
Łowczy (<i>venator</i>)	28	10	18	60	116
Podłowczy (<i>subvenator</i>)	3	5	3	2	13
Sędzia (<i>iudex curiae</i>)	66	21	68	131	285
Podsędek (<i>subiudex</i>)	31	22	28	8	89
Skarbnik (<i>thesaurarius</i>)	42	29	54	9	131
Podskarbi (<i>subthesaurarius</i>)	2	2	6	8	18
Stolnik (<i>dapifer</i>)	34	10	12	16	72
Podstoli (<i>subdapifer</i>)	22	12	26	13	73
Chorąży (<i>vexillifer, signifer</i>)	6	3	10	3	22
Miecznik (<i>gladifer</i>)	7	—	2	1	10
Podkomorzy (<i>subcamerarius</i>)	79	28	40	96	241

Liczba w kolumnie 6 jest niekiedy nieco mniejsza niż suma liczb w kolumnach 2-5, ponieważ w niektórych dokumentach występują urzędnicy różnych dzielnic.

tów: cześnik — 3, podczaszy — 10, konarski — 1, podkoni — 6, łowczy — 5, podłowczy — 1, sędzia — 15, podsędek — 11, skarbnik — 16, podskarbi — 5, stolnik — 1, podstoli — 13, chorąży — 1, miecznik — 1, podkomorzy — 11⁴⁶. Podczaszy, podkoni i podstoli występują więc znacznie częściej niż cześnik, konarski i stolnik. Najprawdopodobniej rzeczy-

⁴⁶ Obliczono na podstawie DKM s. 179 nr 9, s. 124 nr 11, s. 121 nr 8, s. 183 nr 11, s. 295 nr 11, s. 184 nr 12, s. 189 nr 15, s. 188 nr 14, s. 205 nr 35, s. 212 nr 37; KP I nr 37, 49; KP II nr 21, 33, 44, 46, 52, 63, 64, 68, 69, 453, 454; KP III nr 27; KW I nr 211, 228, 298, 304, 386, 428; Szach. Kuj. nr 1; Metr. Kor. 42, 282. Wymienione dokumenty drukowane uważa za autentyczne J. Mitkowski, *Kancelaria Kazimierza Kondrawicowa księcia kujawsko-łęczyckiego (1233 - 1267)*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968.

wistą służbę na dworze Kazimierza pełnili wymienieni poddostojnicy, a nie dostojnicy o pokrewnych nazwach. Częściej niż dostojników spotykamy też niektórych poddostojników na Mazowszu. Wyraźna jest przewaga podkoniego nad konarskim na Mazowszu (14:3) oraz podstolego nad stolnikiem w dokumentach Mszczuja II (32:12)⁴⁷. W pierwszej połowie XIII w. na Mazowszu, w dyplomach Konrada I i Bolesława I, częściej niż sędzia występuje podsędek⁴⁸. Także w dokumentach książąt śląskich niektórzy poddostojnicy wymieniani są jako świadkowie znacznie częściej, niż dostojnicy o pokrewnych nazwach. W dyplomatach górnośląskich z lat 1201 - 1300 występują: cześnik — 3, podczaszy — 19, stolnik — 5, podstoli — 16, podkomorzy — 32 razy. W dokumentach dolnośląskich z lat 1241 - 1280 wzmiankowani są: cześnik — 9, podczaszy — 36, stolnik — 12, podstoli — 56, podkomorzy — 30 razy⁴⁹.

Świadkiem siedmiu dokumentów księcia wielkopolskiego Przemysła II w latach 1283 - 1294 był podskarbi Grabia, tytułowany *subthesaurarius noster*, *subthesaurarius curie nostre*, *subthesaurarius Poznaniensis* lub *subthesaurarius tocius Polonie*⁵⁰. Nie ulega wątpliwości, że był on rzeczywistym funkcjonariuszem dworu książęcego; zakres jego działalności obejmował w przeciwieństwie do innych urzędników całą Wielkopolskę, a nie tylko jedną z jej ziem. Także w późniejszym średniowieczu podskarbi był w Królestwie Polskim i na Mazowszu urzędnikiem dworskim, ogólnopaństwowym, a nie tytularnym urzędnikiem ziemskim, jak np. skarbnik⁵¹. Komesa Grabię można uważać za prekursora późniejszego podskarbiego koronnego. Mimo to na listach świadków zajmuje on niskie miejsce, za podsędkiem i podstolim. Należy podkreślić, że na listach świadków dokumentów Przemysła II tylko trzy razy spotykamy skarbnika: raz gnieźnieńskiego i dwa razy łędzkiego⁵². Podskarbi wielkopolski w końcu XIII w. był niewątpliwie urzędnikiem niezależnym od skarbnika.

W licznych dokumentach wszystkich dziełnic występuje na listach świadków więcej poddostojników niż dostojników nadwornych; listy takie znajdujemy w dokumentach książąt mazowieckich: Konrada I, Bolesława I, Siemowita I i Bolesława II⁵³; książąt wielkopolskich: Przemys-

⁴⁷ Obliczono na podstawie PU.

⁴⁸ Por. przyp. 66.

⁴⁹ Obliczono na podstawie KS i CS.

⁵⁰ Biel. nr 12; KW I nr 547, 568, 579; KW II nr 625, 639, 724.

⁵¹ A. Wolff, *Studia*, s. 79; S. Kutrzeba, *Urzędy koronne i nadworne w Polsce. Ich początki i rozwój do roku 1504*, Lwów 1903, s. 59 - 82.

⁵² KW II nr 629, 678, 691.

⁵³ Lub. nr 16 (1247): *Petrus thesaurarius*, *Albertus subcame rarius*, *Petrus subpincerna*, *Pribislaus subagazo*, *Mistiwoj subjudex*, *Damianus*, *Petrus subdapifer* — — Zob. także Koch. nr 206, 209, 211, 448, 453; Lub. nr 44; KP I nr 13, 33, 45; KP II nr 3, 83; DKM s. 292 nr 8, s. 167 nr 24.

sła I, Bolesława Pobożnego i Przemysła II ⁵⁴; Bolesława Wstydliwego ⁵⁵, Leszka Czarnego ⁵⁶, Władysława Łokietka ⁵⁷ i innych książąt.

Przytoczone dane źródłowe potwierdzają wyrażone poprzednio przypuszczenie, że stałą służbę na dworze książęcym pełnili w XIII w. przede wszystkim poddostojnicy. Podczaszy, podkoni, podsędek, podskarbi i podstoli występują w dokumentach niektórych książąt znacznie częściej niż dostojnicy o pokrewnych nazwach. W dokumencie Leszka Czarnego z 1265 r. podsędek, podstoli i podkoni określani są mianem *officiales curie*, w przeciwieństwie do sędziego, cześnika i konarskiego, którzy tą nazwą nie zostali objęci ⁵⁸. Rzeczywiście funkcjonariuszem dworu był niewątpliwie także podkomorzy, zaliczony w jednym dokumencie śląskim do *servientes* ⁵⁹, a w Małopolsce, Polsce środkowej i na Mazowszu również skarbnik. W wielu dokumentach mazowieckich skarbnik jest jedynym świadkiem spośród dostojników nadwornych; za nim jest wymieniony zwykle podkomorzy, a następnie poddostojnicy ⁶⁰. W kilku dokumentach Bolesława I z 1244 r. imię skarbnika poprzedzone jest wyrazem *primus* ⁶¹. Prawdopodobnie więc skarbnik mazowiecki zajmował pierwsze miejsce wśród osób pełniących stałą służbę na dworze książęcym.

Nie wykonywali natomiast obowiązków wynikających z ich nazwy niektórzy inni dostojnicy nadworni. Dotyczy to przede wszystkim cześnika i stolnika. Ich nazwy sugerują, że pierwszy z nich powinien zarządzać piwnicą książęcą, a drugi troszczyć się o aprowizację dworu. Gdyby te funkcje rzeczywiście pełnili, to musieliby przebywać stale przy osobie księcia, a w takim razie jako urzędnicy wyżsi od podkomorzego występowaliby w źródłach częściej od niego, a przynajmniej równie często jak on. Jest poza tym mało prawdopodobne, żeby cześnik, jeden z pierwszych dostojników państwowych, zajmował się zarządzaniem piwnicą książęcą.

⁵⁴ KW I nr 260 (1247): *Stogignewo vexillifero, Bogusa subcamerario, Vzemborio subiudice, Paulo subagazone, Boguchfalo, Dobrogosto et aliis* — —. Zob. także KW I nr 333, 435, 486, 568, 579, 625.

⁵⁵ KP I nr 44 (1254): *Gethco castellanus de Sandech, Boguslaus dapifer Sandomiriensis*, — —, *Kilianus subiudex Przbislaus subdapifer, Johannes subpincerna* — —. Zob. także KKK I nr 41, 60; KMp II nr 447, 451; KP III nr 37, 43.

⁵⁶ KMp II nr 499; KP I nr 51.

⁵⁷ KW II nr 627 (1288): *comite Cristino castellano Crsincensi, comite Alberto tesarario Cuiaviensi, comite Falcone agazone Cuiaviensi, comito Iacobo subdapifero, comite Gregorio subpincerna, Myclono subagazone* — —. Zob. także Biel. nr 16; KP I nr 56, 89.

⁵⁸ KW I nr 417; por. przyp. 8.

⁵⁹ KW I nr 365; por. przyp. 10.

⁶⁰ Koch. nr 446 (1243), nr 447, 448, 450, 453 (1244), nr 472 (1247); Lub. nr 17 (1249); DKM s. 155 n. nr 9 (1249); KP II nr 83 (1261); DKM s. 166 nr 23 (1299).

⁶¹ Koch. nr 448: *Primus Petrus thesaurarius, Albertus subcamerarius, Johannes subiudex, Pribislaus subagazo, Petrus subpincerna, Climas, Damianus* — —. Zob. Koch. nr 450 i 453.

Należy podkreślić, że nie było w Polsce osad służebnych o nazwach Cześniki i Stolniki. Ludność służebna zobowiązana do zaopatrywania stołu książęcego nazywała się podstolicami (*subdapiferi*)⁶². Patronimiczny przyrostek *-ic* oznacza albo pochodzenie, albo zależność (np. Opatowice — poddani opata). Podstolice podlegali więc podstolemu, a nie stolnikowi.

Nie pełnili stałej służby na dworze także chorąży i miecznik, niezwykle rzadko występujący w źródłach. W sprawie podziału funkcji pomiędzy konarskim a podkonim S. Urbańczyk na podstawie ich nazw wyraża przypuszczenie, że pierwszy z nich zarządzał konarami (tj. koniarzami), zgrupowanymi we wsiach służebnych, a drugi kierował stajnią książęcą⁶³. Hipoteza ta jest prawdopodobna, ale przede wszystkim w odniesieniu do okresu wczesnopiastowskiego. Główną siłę wojskową stanowiła wtedy drużyna książęca, którą osady konarów zaopatrywały w konie. W XIII w. jednak rycerze-ziemianie zobowiązani byli sami utrzymywać konie bojowe, można więc przypuszczać, że osady służebne konarów ulegały w tym czasie likwidacji. Szereg wsi o nazwach Konarskie, Konary, Konarzewo, Kobylniki należał w XIII w. do kościoła lub rycerzy⁶⁴. Nie jest więc wykluczone, że w XIII w. także konarski był urzędnikiem tytularnym. Natomiast podkoni niewątpliwie zarządzał wtedy stajnią książęcą.

Funkcje wynikające z nazwy urzędu wykonywał dowodnie sędzia nadworny. W przeciwieństwie do urzędników zajmujących się prywatnymi sprawami władcy, sędzia był dostojnikiem państwowym w pełnym tego słowa znaczeniu. Nie można jednak wykluczyć możliwości, że sędzia rozstrzygał tylko w ważniejszych sprawach, a stale przy osobie księcia przebywał podsędek, który sądził w zastępstwie sędziego. Za taką możliwością przemawia dokument Leszka Czarnego z 1265 r., w którym podsędek zaliczony został do *officiales curie*, a sędzia nie został objęty tą nazwą⁶⁵. Jak już wspomniano, w dokumentach mazowieckich Konrada I i Bolesława I podsędek jest świadkiem częściej, niż sędzia (17 : 8)⁶⁶. Na szczególną uwagę zasługują dokumenty mazowieckie Konrada I. Sędzia występuje w nich zawsze razem z kilku innymi dostojnikami⁶⁷. Nato-

⁶² KŚ I nr 104 (1204): *subdapiferi*; KŚ II nr 182 (1217): wieś Podstolici. Por. K. Buczek, *Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej*, Wrocław—Kraków 1958, s. 11 i 29.

⁶³ S. Urbańczyk, *O wyrazach konary, konarski, koniuch, podkoni*, CPH t. 2 (1949), s. 23 - 27. Por. Z. Kaczmarczyk, *Kasztelanowie konarscy*, CPH t. 2 (1949), s. 1 - 23.

⁶⁴ KW I nr 194, 416, 500; DKM s. 184 nr 13; KKK I nr 69; KP II nr 158.

⁶⁵ Por. przyp. 8 i 58.

⁶⁶ Sędzia: Koch. nr 181, 264, 266, 410; DKM s. 118 n. nr 4, s. 291 nr 6; Lub. nr 12, 14. Podsędek: Koch. nr 200, 206, 209, 232, 332, 398, 416, 447, 448, 450, 453, 463, 472; DKM s. 118 n. nr 4, s. 289 nr 4, s. 290 nr 5; Lub. nr 12.

⁶⁷ Koch. nr 181 (1213): wojewoda, kasztelan, cześnik, stolnik, sędzia. DKM s. 118 n. nr 4 (1216 - 1217): wojewoda, kasztelan, sędzia, podsędek. Koch. nr 264

miast podsędek wymieniony jest zwykle obok kilku niższych urzędników⁶⁸. Można więc przypuszczać, że sędzia przebywał na dworze księęcym przede wszystkim podczas narad księcia z dostojnikami. Pełniący zaś stałą służbę podsędek był świadkiem dokumentów Konrada głównie wtedy, kiedy najwyżej jeden dostojnik był obecny na dworze. Podsędek Konrada dowodnie sam sądził niektóre sprawy⁶⁹.

Prawdopodobnie funkcje wynikające z nazwy urzędu pełnił także łowczy. Łowy były jedną z najbardziej ulubionych rozrywek feudałów; ich organizowanie mogło być więc atrakcyjne również dla możnych rycerzy, spośród których powoływano najczęściej wyższych urzędników. Można się jednak domyslać, że także łowczy bardziej uciążliwe obowiązki przekazywał podłowczemu. Mała liczba wzmianek o tym ostatnim spowodowana jest prawdopodobnie charakterem jego służby.

Polskie nazwy podkomorzego i niektórych poddostojników przemawiają za tezą, że byli oni urzędnikami samodzielnymi, niezależnymi od dostojników o pokrewnych nazwach. J. Łoś wykazał, że przedrostek *pod-* tylko w niektórych nazwach urzędów oznaczał podrzędność, jak np. w wyrazach podsędek i podłowczy; nazwy te utworzono bowiem od rzeczowników sędzia i łowczy. Pięć innych nazw z przedrostkiem *pod-* miało pierwotnie końcówkę *-e*: podczasze, podkomorze, podkonię, podskarbie i podstole. Przedrostek *pod-* w tych określeniach oznaczał nie podrzędność, lecz bliskość: podkomorze — przy komorze, podstole — przy stole; podobnie jak Podbrodzie — przy brodzie, pod miastem — blisko miasta. Nie można tych nazw wywieść od pokrewnych nazw urzędów, np. wyrazu podstole nie utworzono od rzeczownika stolnik⁷⁰. Na podstawie tej tezy A. Zajda dochodzi do słusznego wniosku, że podczaszy nie był zastępcą cześnika, podstoli — stolnika, a podkoni — konarskiego⁷¹. Właśnie podczaszy, podstoli i podkoni w dokumentach Kazimierza Kujawskiego i innych książąt występują częściej, niż dostojnicy o pokrewnych nazwach. Kiedy po zjednoczeniu Polski dawne urzędy nadworne prze-

(1228): 2 biskupów, wojewoda, sędzia, kasztelan, łowczy, konarski, podkomorzy, podkoni, podczaszy; por. przyp. 13. Koch. nr 266 (1228): biskup, archidiakon, kanclerz, podkanclerzy, wojewoda, sędzia, cześnik, 2 stolników, 3 kasztelanów, podkomorzy.

⁶⁸ Koch. nr 200 (1218): *Actum coram pincerna — — et sub iudice — — sub testibus talibus videlicet*: podkomorzy, podkoni, pedagog, podskarbi, 3 komorników. Koch. nr 206 (1220): konarski, podsędek, 2 pedagogów, podczaszy, podstoli. Koch. nr 209 (1221): podsędek, cześnik, podczaszy, podstoli, podłowczy. Koch. nr 232 (1224): podsędek.

⁶⁹ Koch. nr 209 (1221): *iudicante Thoma sub iudice*.

⁷⁰ J. Łoś, *O nazwach urzędów staropolskich typu podkomorzy, łowczy w: Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, t. II, Lwów 1925, s. 113 - 120.

⁷¹ A. Zajda, *Nazwy urzędów staropolskich (do roku 1600)*, Kraków 1970, s. 5 - 15. Por. A. Gąsiorowski, recenzja pracy A. Zajdy, „*Studia Hist.*”, R. 14 (1971), z. 2, s. 286.

kształciły się w urzędy ziemskie, powstały w XIV w. na dworze królewskim nowe urzędy, m.in. podczaszego i podkoniego; nie było wśród nich godności cześnika ani konarskiego⁷². Nazwy takie przyjęto niewątpliwie dlatego, że w XIII w. stałą służbę na dworach książęcych pełnili wymienieni poddostojnicy jako urzędnicy samodzielni. Natomiast podłowczy był prawdopodobnie zastępcą łowczego, a podsędek — sędziego.

Wyrazy: podczaszę, podkomorze, podkonie i podstole są niewątpliwie bardzo stare. Były one znane także w Czechach⁷³. Wyrazy podkomorze, podczaszę i podstole występują w źródłach polskich od XIII w., a podkonie od XIV w.⁷⁴ O dawnej metryce terminu podstole świadczy pochodząca od niego nazwa ludności służebnej podstolice (*subdapiferi*); organizacja osad służebnych, występująca również w Czechach, powstała zaś najprawdopodobniej już w X w.⁷⁵ Nie ma natomiast w źródłach czeskich wyrazu podskarbie, który spotykamy w źródłach polskich dopiero w XV w.⁷⁶ Dokument papieża Urbana VI z 1378 r. wymienia *Demetrium dictum podskarbek*, który przywłaszczył sobie część dóbr klasztoru tyńieckiego⁷⁷. Wzmianka ta dotyczy Dymitra z Goraja, podskarbiego koronnego w latach 1368 - 1370 i 1377 - 1390⁷⁸. Przedrostek *pod-* w nazwie podskarbek oznacza podrzędność, podobnie jak w wyrazach podsędek i podpisek (pomocnik pisarza). Ponieważ skarbnik — *thesaurarius* był w XIII w. urzędnikiem wyższym niż *subthesaurarius*, a obaj w większości dzielnic pełnili stałą służbę na dworze, nasuwa się przypuszczenie, że *subthesaurarius* nazywał się początkowo po polsku podskarbkim i że był on zastępcą skarbnika. Począwszy od końca XIII w. podskarbek uniezależnia się od skarbnika; najwcześniej w Wielkopolsce⁷⁹. Po zjednoczeniu państwa w XIV w. skarbnicy stali się tytułarnymi urzędnikami ziemskimi, a urząd podskarbka krakowskiego przekształca się w urząd podskarbka koronnego⁸⁰. Ponieważ był to urzędnik samodzielny, otrzymał on prawdopodobnie w końcu XIV lub w XV w. nazwę podskarbie, w której przedrostek *pod-* oznaczał bliskość, a nie podrzędność.

Urzędy dostojników nie wykonujących funkcji wynikających z ich nazw nie były jednak w XIII w. całkowitymi synekurami. Szesnastowieczny kronikarz Marcin Kromer pisze, że jeżeli król przyjedzie do

⁷² S. Kutrzeba, *Urzędy*, s. 99 n.; A. Zajda, o.c., s. 53, hasło „podkoni”.

⁷³ A. Zajda, o.c., s. 10.

⁷⁴ Ibidem, s. 51, 52, 53, 56.

⁷⁵ Por. przyp. 62.

⁷⁶ A. Zajda, o.c., s. 55.

⁷⁷ KT nr 104.

⁷⁸ S. Kutrzeba, *Urzędy*, s. 62.

⁷⁹ Por. przyp. 50 - 52.

⁸⁰ Por. S. Kutrzeba, *Urzędy*, s. 59 - 82. W innych miejscach pracy jako odpowiednika terminu *subthesaurarius* w XIII w. używano za S. Kutrzebą wyrazu podskarbi.

jakiejś ziemi, miecznik miecz nosi na uroczystościach dworskich, cześnik napój podaje, stolnik stół obrusem pokrywa, podstoli stolnika z łaską poprzedza, podczaszy czuwa nad napojami, skarbnik wydatkiem i sprzętami zawiaduje⁸¹. Niewątpliwie podobne funkcje wykonywali tytułarni dostojnicy w czasie uroczystości dworskich w XIII w. Książęta zlecali także dostojnikom różne czynności, nie pozostające w związku z nazwą urzędu. Osoba wykonująca takie zadania nazywa się w źródłach *ordinator causae*, *mediator* lub *procurator negotii*⁸². Z określeniami takimi występują w dokumentach m.in. cześnik, łowczy, sędzia, stolnik, podkomorzy⁸³. Ponadto wyżsi urzędnicy byli członkami rady książęcej. Świadczą o tym dokumenty, w których na listach świadków figurują imiona większej liczby dostojników oraz wzmianki źródłowe, że książę powziął jakąś decyzję za radą lub zgodą swoich baronów.

Wszyscy wyżsi i niżsi urzędnicy nadworni posiadali niewątpliwie uposażenie. W dokumencie Bolesława Wstydlivego z 1254 r. wymienione są m.in. żreby konarskiego i stolnika⁸⁴. Zdaniem K. Buczka głównym źródłem dochodów urzędników były w XIII w. cła, myta, opłaty sądowe i targowe⁸⁵.

W związku ze swymi obowiązkami dostojnicy nadworni przebywali często na dworze książęcym. Tym można wytłumaczyć fakt, że niektórzy spośród nich, zwłaszcza w Małopolsce i Wielkopolsce, występują w źródłach częściej, niż poddostojnicy o pokrewnych nazwach. W razie obecności większej liczby dostojników na dworze pomijano w dokumentach zwykle poddostojników, ale wymieniano często podkomorzego, natomiast w razie braku dostojników świadkiem obok poddostojników był także podkomorzy. Dlatego podkomorzy występuje na listach świadków częściej zarówno od poddostojników, jak i od większości dostojników nadwornych.

O podziale urzędników książęcych na tytułarnych i rzeczywistych świadczą także przydawki przy nazwach urzędów. Począwszy od drugiej ćwierci XIII w. coraz częściej urzędnicy nadworni występują w źródłach z nazwą ziemi, np. *pincerna Cracoviensis*. Niekiedy jednak przy nazwach urzędów spotykamy przydawki *noster*, *ducis*, *curiae*. Szczególnie często przydawki te są umieszczone przy tytułach niektórych rzeczywistych funkcjonariuszy: kanclerza, sędziego, podkomorzego, skarbnika, podsędka i włodarza; zupełnie wyjątkowo zaś przy tytułach cześnika, konarskiego

⁸¹ J. Lelewel, o. c., s. 45.

⁸² Por. J. Bardach, *Prawidłnik w dawnym polskim prawie sądowym*, CPH, t. 21 (1969), z. 2, s. 31 - 67.

⁸³ KKK I nr 13 i 15; KP I nr 53 i 63; KP III nr 35 i 53; KT nr 19; KMp II nr 478.

⁸⁴ KP III nr 28.

⁸⁵ K. Buczek, *Uposażenie urzędników w Polsce średniowiecznej*, „Małopolskie Studia Historyczne”, R. 5 (1962), z. 1/2 s. 84.

i stolnika. W niektórych dokumentach urzędnicy rzeczywiście wymienieni są z przydawkami *noster*, *ducis*, *curiae*, a inni urzędnicy z nazwą ziemi⁸⁶. Poddostojnicy nie mają często przy nazwach swych urzędów żadnej przydawki i to także wtedy, kiedy dostojnicy nadworni występują z nazwą ziemi⁸⁷. Niżsi urzędnicy byli bardziej niż dostojnicy związani z osobą księcia. Bolesław Konradowic po opanowaniu księstwa sandomierskiego zabrał ze sobą podkomorzego mazowieckiego Bartę i mianował go swym skarbnikiem. Barta wrócił potem wraz z Bolesławem na Mazowsze. Razem z Konradem mazowieckim przeszli do Łęczycy jego urzędnicy: skarbnik Domawujec i były podkoni Lasota⁸⁸.

Pochodzenie społeczne i stan majątkowy ogromnej większości urzędników nadwornych nie są znane. Prawdopodobnie wszyscy należeli do stanu rycerskiego, nie wiemy jednak, z jakich warstw rycerstwa się wywodzili. Pewne wnioski w tej sprawie możemy wyciągnąć na podstawie awansów urzędników. W źródłach czterech dzielnic z lat 1201 - 1280 występuje przeszło 120 poddostojników. Znaczna ich część prawdopodobnie nie awansowała, nie spotykamy bowiem imion większości tych poddostojników z wyższymi tytułami urzędniczymi w okresie 20 lat od ostatniej wzmianki o piastowaniu przez nich niższego urzędu. Tylko pięciu poddostojników doszło dowodnie do najwyższej godności wojewody⁸⁹. Należy więc przypuszczać, że urzędy poddostojników obejmowali przede wszystkim przedstawiciele mniej zamożnego rycerstwa. Awansowali oni rzadko i to do niezbyt wysokich stopni. Hipotezę tę popiera analiza karier urzędniczych skarbników i podkomorzonych (por. tab. 3)⁹⁰.

Skarbnicy i podkomorzowie, którzy poprzednio byli poddostojnikami, przeważnie nie awansowali na wyższe stanowiska (typ. 1). Najczęściej

⁸⁶ KW I nr 303 (1252): *Domarado iudice nostro*, — — *Bozeta dapifero Gneznensi*, *Bogusza subcamerario nostro*, *Henrico prouratore nostro*; KMp I nr 38 (1252): *Nicolaus pincerna Cracouiensis*, *Thomas thesaurarius ducis*, *Sando subcamerarius* — —; KP I nr 50 (1262): *Jacobus iudex Cracoviensis*, *Laurentius subcamerarius noster*, *Petrus thesaurarius noster*, *Twardoslaus subcancellarius noster*, Por. także KW I nr 310, 354, 484, 476; KP II nr 63; KMp II nr 485; Mog. nr 34.

⁸⁷ KKK I nr 40 (1254): *Gethko castellano de Sandech*, *Boguphalo dapifero Sandomiriensi*, *Petro filio Dyrszykragy camerario Cracouiensi*, *Sando subcamerario*, *Kiliano subiudice*, *Pribislao subdapifero*, *Johanne subpincerna* — —. Por. także KMp II nr 449; KP I nr 44; KP II nr 52; KP III nr 58; KW I nr 298, 436, 444, 557, 623, 627.

⁸⁸ Por. zestawienie awansów nr 19, 21, 22.

⁸⁹ Są to osoby wymienione w zestawieniu awansów nr 11 i 36, przyp. 96 oraz Stefan podkoni krakowski 1233, konarski krakowski 1241, kasztelan czechowski 1243, kasztelan sandomierski 1245 - 1252, wojewoda krakowski 1253 (KMp II nr 408, KW I nr 229, KKK I nr 24, KP III nr 24, KMp II nr 436, KKK I nr 39) i Jarosław podstoli inowrocławski 1268, wojewoda inowrocławski od 1282 (DKM s. 213 nr 38, s. 128 nr 15).

⁹⁰ Tabelę 3 opracowano na podstawie zestawienia awansów.

Tabela 3

Kariery skarbników i podkomorzonych w czterech dzielnicach w XIII w.

Typ kariery	Liczba		Razem
	skarbników	podkomorzonych	
1) Poddostojnicy, którzy skończyli karierę na urzędzie skarbnika lub podkomorzego	13	5	18
2) Poddostojnicy, którzy awansowali na skarbnika lub podkomorzego, a następnie awansowali wyżej	2	8	10
3) Skarbnicy i podkomorzowie, nie będący poprzednio poddostojnikami, którzy awansowali wyżej	6	24	30

osiągali wyższe godności ci skarbnicy i podkomorzowie, którzy poprzednio nie piastowali niższych urzędów (typ 3). Sądzę, że skarbnicy i podkomorzowie typu pierwszego wraz z liczным gronem poddostojników, którzy wcale nie awansowali, pochodzili przeważnie z mniej zamożnego rycerstwa. Dla możnowładców zaś stanowisko podkomorzego było często pierwszym krokiem na drodze do wyższych dostojęstw ⁹¹.

Funkcje poddostojników sprawowali dowodnie także członkowie rodzin możnowładczych. Marek, syn wojewody krakowskiego Marka, bratanek wojewody krakowskiego Teodora i brat Klemensa komornika książęcej był kolejno podczaszym krakowskim (1257 - 1260), kasztelanem połanieckim (1270 - 1273) i kasztelanem sandomierskim (1284) ⁹². Wawrzyniec Strzeszkowic, syn cześnika krakowskiego Strzesza i prawdopodobnie wnuk sędziego krakowskiego Budziwoja, zaczął karierę od stanowiska podstolego sandomierskiego (1258 - 1260), a skończył ją jako sędzia krakowski (1285 - 1290) ⁹³. Mirosław podczaszyna poznański (1282) z rodu Łodziów, syn wojewody poznańskiego Przedpełka, brat wojewody kaliskiego Mikołaja, doszedł później do godności kasztelana bnińskiego (1294 - 1316). Posiadał on 12 wsi ⁹⁴. Moźnowładcami prawdopodobnie byli także: Otto podkoni krakowski 1260, późniejszy wojewoda sandomierski 1291 - 1300 ⁹⁵ oraz Abraham Niemierzyc podskarbi mazowiecki 1218, podczaszyna 1220 - 1221, cześnik mazowiecki 1228 - 1239, wojewoda mazowiecki 1246 i 1257 ⁹⁶. Od dat pierwszych wzmianek o wymienionych osobach jako o poddostojnikach do dat ostatnich wiadomości o nich upłynęło od 27 do

⁹¹ Por. zestawienie awansów nr 5, 6, 9, 12, 30, 40, 50, 54, 59.

⁹² KMp I nr 40; ZDM nr 1, 8; KMp II nr 456, 497; KP III nr 43; Mog. nr 32.

⁹³ Por. zestawienie awansów nr 10.

⁹⁴ Por. ibidem nr 60.

⁹⁵ Por. ibidem nr 11.

⁹⁶ Koch. nr 200, 205, 206, 209, 210, 266, 364, 377; DKM s. 290; KW I nr 597; Lub. nr 18; KMp I nr 44.

40 lat. Obejmując niższe urzędy dworskie byli więc oni ludźmi bardzo młodymi. Dla młodych synów możnowładców poddostojenstwa były pierwszymi szczeblami w karierze urzędniczej, pełnili oni je przez krótki czas i potem szybko awansowali.

Możnowładcom niewątpliwie zależało na tym, żeby mieć młodych członków swoich rodzin na dworze, gdyż to umacniało ich wpływy. Przypuszczać jednak można, że samym książętom bardziej odpowiadali niżsi urzędnicy z mniej zamożnego rycerstwa, ponieważ byli oni bardziej zależni od władców; zawdzięczając im swe wyniesienie byli zapewne bardziej wierni i gorliwi w służbie.

Stałe funkcje służebne na dworze książęcym nie mogły być atrakcyjne dla starszych wiekiem możnowładców. Obejmowali oni przede wszystkim te urzędy, które dawały rzeczywistą władzę, jak np. stanowiska wojewody, kasztelana lub sędziego, oraz zaszczytne godności tytularne, nie wymagające uciążliwej pracy, jak np. urzędy cześnika lub stolnika. Sądzić wypada, że wyższe urzędy nadworne otrzymywali głównie możnowładcy, chociaż nie można wykluczyć możliwości, że awansowali na nie także zasłużeni w służbie książęcej poddostojnicy z mniej zamożnego rycerstwa⁹⁷. Wraz z podziałem kraju na coraz mniejsze dzielnice zwiększała się niewątpliwie liczba dostojników nadwornych pochodzących ze średniego rycerstwa.

Tezę o powoływaniu poddostojników spośród mniej zamożnych rycerzy albo młodych synów możnowładców potwierdzają listy świadków niektórych dokumentów z początku XIII w. Możnowładcy nie piastujący urzędów wraz z wyższymi urzędnikami zajmują na nich miejsca przed poddostojnikami. W cytowanym już dokumencie Konrada mazowieckiego z 1228 r. pierwsze miejsca na liście świadków zajmują osoby z tytułem komesa oraz ich bracia, za nimi wymienieni są świadkowie bez tego tytułu. Do grupy pierwszej należą wyżsi urzędnicy: wojewoda, sędzia, kasztelan, łowczy i konarski; a obok nich trzech komesów bez urzędu. Przypuszczam, że komesi Gołuch i Andrzej byli możnowładcami małopolskimi z rodu Starzów, który popierał Konrada, a komes Krzywosąd to zapewne były pedagog Bolesława Konradowica, późniejszy łowczy i cześnik mazowiecki⁹⁸. Należy podkreślić, że komesi Gołuch i Andrzej wymienieni są między dostojnikami, a nie za nimi. Do drugiej grupy świadków dokumentu z 1228 r. należą m.in. podkomorzy, podkoni i podczaszy⁹⁹. W do-

⁹⁷ W. Pałucki, *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie do schyłku XVI wieku*, Warszawa 1962, s. 44, stwierdza, że w XV w. obdarzanie byłych ministrów dygnitarstwem ziemskim było emeryturą. Urzędy ziemskie (a poprzednio nadworne) posiadały bowiem uposażenie. Zapewne także w XIII w. nadanie byłemu rzeczywistemu urzędnikowi godności tytularnej wraz z uposażeniem było niekiedy emeryturą.

⁹⁸ Koch. nr 200, 205, 206, 463; DKM s. 290 nr 5; KP II nr 441.

⁹⁹ Koch. nr 264, por. przyp. 13.

kumencie Leszka Białego z 1224 r. za wojewodami, kasztelanem krakowskim, cześnikiem i sędzią idą świadkowie bez urzędu: Dzierżykraj, brat kasztelana Ostasza, Sieciech, Żegota oraz Gołuch i Andrzej synowie Sułka, a dalej dopiero podsedek, podłowczy, podstoli i podkoni¹⁰⁰. Gołuch i Andrzej są zapewne osobami identycznymi ze świadkami cytowanego dokumentu Konrada, a Sieciech i Żegota ich krewnymi z rodu Starzów. Wszyscy czterej występują w innych dokumentach z tytułem komesa: Sieciech i Żegota w latach 1221 i 1224¹⁰¹, a Gołuch i Andrzej w 1228 r., chociaż nie piastowali wówczas żadnego urzędu; byli to więc niewątpliwie możnowładcy. Z przytoczonych dokumentów wynika, że możnowładcy bez urzędu mieli wyższą pozycję na dworze książęcym niż poddostojnicy. Na podstawie przedstawionego poprzednio materiału źródłowego można wyrazić przypuszczenie, że poddostojnicy ci byli albo mniej zaможnymi rycerzami, albo młodymi synami możnowładców.

Także w innych państwach funkcje dworskie wykonywały faktyczne osoby pochodzące z niższych warstw społecznych. W Niemczech czterej książęta nosili tytuły wyższych urzędników dworskich: arcystolnika, arcycześnika, arcymarszałka i arcykomornika; obowiązki związane z tymi nazwami spełniali jednak na dworze cesarskim dziedziczni funkcjonariusze pochodzący z rycerstwa służebnego (ministeriałów). Również na Rusi urzędnikami nadwornymi byli ministeriałowie (*tiuny*)¹⁰². W Czechach — zdaniem J. Adamusa — zrazu urzędy dworskie sprawowały osoby pochodzenia nieszlacheckiego, które zwykle potem dostawały się do szlachty. Od XII w. urzędy nadworne dostawała tam szlachta, a tylko zastępcy urzędników nadwornych pochodzili z nieszlachty¹⁰³. Godności dworskie w Czechach według Kosmasy otrzymywali niekiedy członkowie rodzin panujących. Książę Spitygniew II mianował w 1055 r. swego brata Konrada łowczym, a drugiego brata Ottona kuchmistrem; książę polski Bolesław Krzywousty został w 1099 r. miecznikiem swego wuja Brzetysława II¹⁰⁴. Były to oczywiście godności tytularne.

¹⁰⁰ KKK I nr 13: *testes: Pacoslaus palatinus Sandomiriensis, Marcus palatinus Cracouiensis, Nicolaus cancellarius, — —, Ostas castellanus Cracouiensis, Strezco pincerna ducis, Fal judex curie, Dirsicray frater Ostasii, Seteh, Segotha, Gołuh et Andreas filij Sulconis, Miscigneu, Miculauseuic, Policardus subiudex, Sdislaus Vlostouic, Miron frater Pacoslay, Cesutha subuenator Laurincheuic, Stepan Vusik, Michael, Poznan subdapifer, Clemens subagazo — —.*

¹⁰¹ KP I nr 12 (1221); KKK I nr 15 (1224).

¹⁰² A. Gieysztor, *Zametki o central'nom upravlenii v slavyanskikh gosudarstvach v IX - XI v.v.*, w: *Stanovlenie rannefeodalnykh slavyanskikh gosudarstv (Materialy nauchnoj sessi polskikh i sovetskikh istorikov)*, Kiev 1972, s. 79 n. Serdecznie dziękuję prof. drowi Aleksandrowi Gieysztorowi za udostępnienie mi tej pracy.

¹⁰³ J. Adamus, *Dwór książęcy*, Słownik starożytności słowiańskich, t. I, Wrocław—Warszawa—Kraków 1961, s. 409 n.

¹⁰⁴ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, w: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, nova series*, t. 2, Berlin 1923, s. 106 i 170.

Bardzo przekonywająca jest hipoteza A. Gieysztora o dwuwarstwowej — możnowładczej i służebniczej — genezie urzędów dworskich w państwach słowiańskich. Zdaniem tego uczonego możnowładcy piastowali początkowo tylko najwyższe urzędy, jak np. wojewody. Pozostali możni występują w źródłach jako *nobiles*, *comites*, *domini*, bez nazw funkcji dworskich; stanowili oni radę książęcą. Natomiast gromadzeniem żywności i organizowaniem konsumpcji na dworze zajmowali się służebnicy o niższej pozycji społecznej niż możnowładcze otoczenie księcia. W X-XI w. taka organizacja była korzystna dla monarchy; dzielił on z radą decyzje polityczne, a rozporządzał swobodnie służbą dworską¹⁰⁵.

Z analizy źródeł XIII w. wynika, że wczesnośredniowieczna organizacja dworu książęcego w Polsce przetrwała do okresu rozbitcia dzielnicowego. Jeszcze w XIII w. bowiem rzeczywistą służbę dworską pełnili przede wszystkim przedstawiciele niższej warstwy rycerstwa. Różnica między X a XIII w. polegała na tym, że w XIII w. tytuły dworskie nosili także niektórzy możnowładcy z otoczenia księcia. Przypuszczać można, że możni otrzymali te godności najpóźniej w końcu XI w. za przykładem Niemiec i Czech. Możliwym był zapewne *dapifer* Wojsław z końca XI w., którego Gall nazywa także komesem¹⁰⁶. Prawdopodobnie więc wcześniej powstały służebne urzędy podczaszego i podstolego, niż tytularne godności cześnika i stolnika. W źródłach jednak nazwy tych urzędników pojawiają się w odmiennym porządku. Na tej podstawie niektórzy historycy sądzą, że najpierw powstały urzędy dostojników nadwornych, a później dopiero dodano im zastępców¹⁰⁷.

Pogląd ten jest słuszny, jeżeli chodzi o urzędy łowczego i podłowczego, sędziego i podsędziego, skarbnika i podskarbnika. Natomiast funkcje podczaszego, podkoniego i podstolego mogły powstać wcześniej, niż godności cześnika, konarskiego i stolnika; nazwy tych poddostojników nie pochodzą bowiem od nazw dostojników. Przy rozważaniu tej sprawy nie można się sugerować łacińskimi nazwami urzędów w źródłach wczesnośredniowiecznych. W okresie, kiedy godności cześnika i stolnika jeszcze nie było, podczaszego nazywano zapewne *pincerna*, a podstolego — *dapifer*; podobnie jak jeszcze w XIII w. podkomorzy określony był niekiedy jako *camerarius*. Podczaszym mógł być np. Mieclaw, *pincerna et minister* Mieszka II¹⁰⁸.

¹⁰⁵ A. Gieysztor, *Zametki*, s. 79-84.

¹⁰⁶ Gall II 14 i 16.

¹⁰⁷ Pogląd taki wyrażali m. in.: J. Lelewel, o.c., s. 15; O. Balzer, *Historia ustroju Polski*, Lwów 1911, s. 215; S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski*, t. I, wyd. 3, Lwów 1912, s. 22; J. Adamus, o.c., s. 409; J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. I, wyd. 3, Warszawa 1965, s. 253.

¹⁰⁸ Gall I 20. Zdaniem A. Gieysztora, o.c., s. 82 Mieclaw był służebnikiem, a nie dostojnikiem.

Ambroży Bogucki (Rypin)

LES OFFICES DE LA COUR EN POLOGNE AU XIII-E SIÈCLE

Résumé

I. Dans les principautés de la Pologne démembrée du XIIIe s. c'étaient les fonctionnaires de rang inférieur qui en premier lieu exerçaient en permanence les offices de la cour. Ils portaient des titres indiquant leurs fonctions: *thesaurarius* (trésorier); *subcamerarius*; *subpincerna* (sous-échanson); *subvenator* (sous-veneur); *subiudex*; *subdapifer*. — Ils figuraient dans les chartes des ducs comme témoins, et celà plus souvent que les grands-officiers. C'étaient eux seulement, que les chartes appelaient *officiales curiae* ou bien *servientes*.

II. Parmi les grands officiers de la cour c'étaient seulement le juge *iudex* et peut être aussi le veneur (*venator*) qui exerçaient des fonctions administratives correspondant à leurs titres. Cependant les autres hauts fonctionnaires, comme le *pincerna*, le *dapifer*, l'*agaso*, ne résidaient pas à la cour. Toutefois ils s'y présentaient souvent comme ils appartenaient au Conseil ducal. Ils cumulaient des diverses fonctions administratives, leur conférées par le duc, et — lors des cérémonies à la cour — le service domestique, correspondant à leurs titres. Ils étaient d'ailleurs rémunérés comme les autres fonctionnaires.

III. C'étaient les grands seigneurs qui étaient nommés grands officiers. Les officiers de rang inférieur se recrutaient cependant de la noblesse moins aisée et des cadets des familles puissantes, pour lesquels l'office inférieur à la cour constituait le premier degré de la carrière.